

Örökség, történelem, társadalom

Rendi társadalom – polgári társadalom 32.

A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
2018. évi, szentendrei konferenciájának
tanulmánykötete

Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
Budapest, 2020

Szerkesztette:

Szívós Erika és Veress Dániel

Sorozatszerkesztő:

Valuch Tibor

Nemzeti Kulturális Alap

A kötet megjelenését segítette a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatása és az egyesület támogatóinak 1%-os adófelajánlásai.

A borítókép

A borítót tervezte: **Ludman Éva – Alkotópont**

© **Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület és a szerzők**

Kiadja:

a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület

Nyomdai előkészítés:

Flagrans

Készült:

Kapitális Nyomda Kft.

Nyomdai vezető:

ifj. Kapusi József – ügyvezető igazgató

ISSN 2060-2332
ISBN 978-963-89463-8-6

Tartalomjegyzék

PLENÁRIS

<i>Lővei Pál: Örökségvédelem versus műemlékvédelem: a nagy hal megeszi a kis halat</i>	9
--	---

EMLÉKEZET/POLITIKA ÉS SZIMBOLIKUS TÉRHASZNÁLAT

<i>Erdős Zoltán: Emlékezeti rétegek és hatalmi igények a Štiljanović-hagyományban</i>	25
<i>Nagy Ágoston: Törekvések az utolsó nemesi felkelés kultuszának kialakítására</i>	44
<i>Hudi József: Pápa, a Dunántúl Athénje</i>	87
<i>Lukács Anikó: A Szent István-ünnep idegenforgalmi kiaknázása a fővárosban a két világháború között</i>	95
<i>Klestenitz Tibor: Az országos katolikus nagygyűlések szimbolikus térfoglalási kísérletei Budapesten. Az eucharisztikus körmenetek példája</i>	109
<i>Turóczi Márk: Emlékművek emlékek nélkül. Kísérletek a „három tavasz” emlékezetpolitikai konstrukciójának formába öntésére</i>	122
<i>Takács Tibor: Terhes örökség, avagy a történelem helye: az állambiztonsági iratokról</i>	142

TÖRTÉNETÍRÁS, DISKURZUSOK ÉS AZ EMLÉKEZET RÉTEGEI

<i>Halmágyi Miklós: Bibliai motívumok a középkori magyar eredethagyományban</i>	159
<i>Csörgör Csaba: „...török gyerek megvágta...” Lehetséges-e új szemlélet a török hódoltság megítélésében?</i>	171
<i>Koloh Gábor: Az ormánsági egyke-diskurzus pillérei</i>	187
<i>Erős Vilmos: A „harmadik út” öröksége az 1945 utáni magyar agrártörténet-írásban</i>	206

<i>Csajányi Melinda</i> : Vádlottak padján – elhagyott tárgyalóteremben. Történetírásunk és a két háború közti magyar főnemesség emlékezete.....	225
--	-----

<i>Müller Rolf</i> : A szabólegény. Szövegek és képek Péter Gáborról.....	240
---	-----

ÉPÍTETT ÉS IPARI ÖRÖKSÉG

<i>Szelke László</i> : A Gresham-palota öröksége. Angolszász kapcsolatok, kapitalizmus, progresszív szellemiség, polgári hagyományok, szabadelvű politika, kulturális ellenállás és embermentés.....	259
--	-----

<i>Lantos Edit</i> : Épülhettek-e római katolikus templomok Magyarországon 1945 után? És ha nem, akkor mennyi?	279
--	-----

<i>Pilkhoffer Mónika</i> : Eltékozolt örökség. A Dunagőzhajózási Társaság pécsi bányaépületeinek sorsa	298
--	-----

<i>Dobák Judit</i> : Szempontok az ipari örökségvédelemhez a Diósgyőr-vasgyári munkáskolónia példáján keresztül. Alkalmazott társadalomtudományi felvetések.....	316
--	-----

<i>Csapody Tamás</i> : A bori munkaszolgálat helyszínei: történelmi mementó és ipari örökség.....	341
---	-----

<i>Kalocsai Péter</i> : Közlekedéstörténeti emlékek és emlékhelyek a Nyugat-Dunántúlon ...	366
--	-----

KULTÚRA ÉS EMLÉKEZETKÖZÖSSÉGEK

<i>Szirácsik Éva</i> : Az emlékezetpolitika változásai és az uradalmak örökségeinek muzeologizálása a Magyar Mezőgazdasági Múzeum példáján	389
--	-----

<i>Örsi Julianna</i> : A történelmi örökség szerepe a jászkun identitás építésében.....	405
---	-----

<i>Takács Zsuzsanna Mária</i> : Tanítók mint a közösség emlékezetének őrzői és továbbadói.....	426
--	-----

<i>Veres Gábor</i> : Heves megyei tájházak mint az emlékezet helyei – a műemléki helyreállítások tükrében	441
---	-----

Szerzőink	454
Abstracts in English	457
Table of contents	471

Örökségvédelem versus műemlékvédelem: a nagy hal megeszi a kis halat¹

Az 1949-ben megszüntetett, addig Gerevich Tibor vezette Műemlékek Országos Bizottsága személyi állománya és gyűjteményei – tervtára, fotótára, könyvtára, irattára – a következő években ide-oda csapódva kereste a helyét az államigazgatásban. Meglepő módon ezt a helyet 1957 májusában találta meg, amikor – ma már tudjuk – 55 évre megoldva a helyzetet megalakult a később többször átszervezett és nevet is váltó, kudarcoktól sem mentes, alapvetően mégis sikeres Országos Műemléki Felügyelőség. Az új szervezeti rend kereteit nyilván már korábban elkezdték kimunkálni: az építésügy, amelyhez az új intézmény kapcsolódott, „rendbetételének” tervezetein 1955 folyamán már biztosan dolgoztak. Mindenesetre Dercsényi Dezső és munkatársai kitűnő taktikai érzékéről tanúskodhattak a történések (előbb-utóbb ennek alaposabb történeti vizsgálatát mindenképpen érdemes lenne elvégezni). Sem Dercsényi, sem Entz Géza és Gerő László, sem a harmincas évektől a bizottsághoz került szakemberek, de még az ötvenes években felvett munkatársak sem a kommunista tudós típusát testesítették meg. Igazgatónak persze egy hithű párttagot neveztek ki, de mint kiderült, ettől még az egyre komplexebb szervezetű műemlékvédelem ügyét évtizedekre sikerült nemzetközi szinten is magasra értékelt helyzetbe hozni. Mindebből ma egyetlen „produktum” létezik csak, a Gerő László szerkesztésében az első két számmal még ugyancsak 1957-ben megindult *Műemlékvédelem* folyóirat, amelynek a műemlékvédelmi szervezet 1990-es években, 2000 körül még virágzó publikációs

¹ A tanulmány a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 32. konferenciáján elhangzott plenáris előadás jegyzetekkel ellátott, szerkesztett szövege. Ebbe a kötet egésze által is meghatározott formába nem illett bele az előadás bevezetője, amely azonban fontos megjegyzéseket tartalmazott a tanulmány létrejöttével kapcsolatban: „Nagyon furcsa érzés egy olyan témával fellépni a történelemtudományi kutatások ezen patinás fórumán, amelynek nem vagyok kutatója. Helyzetem talán legfontosabban az »érintett szemtanú« kifejezéssel írható le. Az ebből adódó esetleges szubjektív momentumokért előre is a hallgatóság szíves elnézését kérem. Cselekedetemet talán némileg menti, hogy nem önkéntesen történt – Gyáni Gábor hathatós, Kövér György szavaival is megtámogatott rábeszélésére vagyok most itt. Az esetleges hibákért, téves megközelítésekért természetesen így is engem terhel a felelősség.”

fórumai közül² egyedülként sikerült az utóbbi évek intézkedéseinek zűrzavarát túlélnie: a 2017-es és 2018-as évfolyam számai sorban megjelentek, és a 2019-es füzetek is követik őket.³

Amikor 1979-ben az Országos Műemléki Felügyelőség tudományos osztályára kerültem, az intézményt jellemző szakmai közbeszédben az örökség kifejezés sem önmagában, sem jelzős szerkezetben nem fordult elő. Elterjedésének folyamatát vizsgálva magától értetődik, hogy a szakmai és tudományos kiadványok szöveg-hagyományához forduljunk. Az Arcanum digitalizálási programjából a műemlékes kiadványok ugyan jórészt kimaradtak, de a már említett *Műemlékvédelem* első ötven évfolyamának repertóriumra Bardoly István jóvoltából rendelkezésünkre áll,⁴ így legalább a címek vizsgálata egyszerű.

Az örökség kifejezés az első jelentkezésétől (1971) számított harminc év alatt (2000-rel bezáróan) a 2288 tételből 67 címbe (2,9%) jelent meg. A *műemlék* szó előfordulását nem volt türelmem összeszámolni, mindenesetre az 1971-es 90 címből 20 (22,2%), a 2000-es 187-ből 35 (18,7%) tartalmazta – ezt extrapolálva egy 20%-os átlag becsülhető, vagyis hatszor-hétszer több az előfordulása a *műemlék*-nek, mint az örökségnek.

Az örökség – azonnal *kulturális örökség* összetételben – először tehát 1971-ben jelent meg a folyóirat tartalomjegyzékében, ezt 1973-ban egy, majd 1979-ben két további cím követte. Mind a négy cikk a világörökségi egyezmény létrehozása érdekében tett UNESCO-lépéseket, illetve a már megszületett egyezményt, a listára felvett helyszíneket mutatta be. A negyedikben az angol World Heritage megnevezés zárójelbe tett fordításaként először jelent meg a *világörökség* kifejezés, hogy 2000-ig további 14 címbe szerepeljen. 1979 után 1983-ban, majd 1987-ben egy-egy, 1988-ban és 1989-ben, aztán 1991-ben két-két, 1992-ben és 1993-ban egy-egy címben szerepelt maga az örökség szó, hogy 1995-től már folyamatosnak legyen mondható az egyre gyakoribb, egyedül 1999-ben már 15, 2000-ben 18 alkalmat számláló jelenléte. A kulturális örökség 1983-tól 3, az építészeti vagy épített örökség 1987-től 15, az ipari örökség 1997-től 5 alkalommal fordul elő. Egy esetben szerepel történeti örökség, háromszor nemzeti örökség (mindegyik franciaországi összefüggésben!), kétszer európai, egyszer európai zsidó örökség, egy alkalommal régészeti örökség, egyszer pedig Erdély szász öröksége. Az Európai Örökség Napok 1995-től 4, az Országos Műemléki Felügyelőség, majd a Műemlékvédelmi Hivatal

² Bibliográfiai válogatás az 1990 utáni közel negyed évszázad műemléki publikációiból: Klaniczay-Lövei 2012: 260, 262, 263, 264, 265, 267; Ugyanerre az időszakra vonatkozó, alapos műemléki bibliográfiák, utóbb már a műemlékvédelmen kívüli intézmény által megjelentetve: Bardoly 2005; Bardoly 2018.

³ 2018 második félévében megjelent a 61., 2017-es évfolyam részben összevont hat száma, 2019 folyamán a 62., 2018-as teljes évfolyam, 2020 elejéig pedig a 63., 2019-es évfolyam első két dupla száma.

⁴ Bardoly 2007.

„Örökség őrei” népszerűsítő mozgalma 1988-tól 3 írásban lett megnevezve. A cikkek közül 13-at írt külföldi vagy külföldről visszatelepült szerző, és a már említett 18 világörökséggel kapcsolatos írás mellett további 15 nemzetközi egyezmények, konferenciák, programok bemutatását célozta – így az összes írás alig több mint negyedének nincs a címében is megmutatkozó közvetlen nemzetközi kiindulópontja, illetve vonatkozása. Lényegében valamennyi publikációról elmondható, hogy nem a műemlékvédelmi szervezet tudományos tevékenységéhez kapcsolódott – bár a folyóirat a műemléki kutatások eredményeit közlő tudományos publikációk egyik alapvető fóruma volt, az „örökség-cikkek” sokkal inkább a folyóirat és az intézmény közéleti-népszerűsítő, illetve információs feladatahoz kapcsolódtak.

Azt, hogy ez mennyire így volt, jól mutatja a *Műemlékvédelmi Szemle* című, 1991 és 2004 között évente egy vagy két alkalommal megjelentetett periodika, amely a tudományos munkatársak kezdeményezésére és az ő szerkesztésükben született, és amelynek mintegy 540 – részben rövid, de tudományos eredményeket közlő – írása közül mindössze hatnak a címében szerepel az örökség (1,1%): 1994-ben az ingó örökség egy külföldi konferencia témamegjelölése alapján, 1995-ben az ipari örökség, 1999-ben a spanyol építészeti örökség egy külföldi szerzőnél, 2002-ben az akkor még friss Kulturális Örökségvédelmi Hivatal neve, végül 1997-ben a kulturális örökség, 2001-ben pedig a kulturális örökségvédelem szlovákiai, illetve luxemburgi tanulmányúthoz kapcsolódóan, a hivatal egy hatósági munkatársa tollából. A *Műemlékvédelem* arányainál jóval kisebb ez a szám, más szempontból azonban az ott tapasztaltaktól nem különbözik, és valójában a *Műemlékvédelmi Szemle* szerkesztőinek pillanatnyi „figyelemkihagyásának” tűnik a legtöbb példa.

Az Arcanum adatbázisában a kulturális örökség kifejezésre történő rákérés alapján is biztosnak látszik, hogy a *Műemlékvédelem* folyóiratnál tapasztalt-hoz hasonlóan még az 1990-es években is a kifejezés jelentős százalékban külföldi konferenciák, nemzetközi események kapcsán fordul elő az irodalomban. Az örökség a kulturális jelző nélkül, például építészeti örökségként kezdett először megkapaszkodni, egyértelműen a védett műemlékeknel szélesebb körű építészeti értékek összességének jelölésére. A világörökség mellett fontos szerepet játszott az 1991-től az Európa Tanács kezdeményezésére, az Európai Unió támogatásával egyre több országban évente megrendezett Európai Örökség Napok programso-rozata, amelynek magyarországi eseményei a Kulturális Örökség Napjai elnevezéssel ivódtak a köztudatba.

A fentiek jól alátámasztják Sonkoly Gábor 2016-ban megjelent *Bolyhos tájaink. A kulturális örökség történeti értelmezései* című könyvének egyik megállapítását, miszerint Közép- és Kelet-Európában „a kulturális örökség fogalmának adaptálására általában a Világörökségi Egyezmény ratifikálásával” került sor.⁵ Az 1972-ben

⁵ Sonkoly 2016: 126.

született egyezményről szóló elszórt korai beszámolókat az 1985-ös magyarországi csatlakozást követően megsokszorozódott híradások követték. Az örökség kifejezés nem a hagyományos jogi értelemben történő megjelenése egyértelműen az angol és a francia szóhasználat tükörfordítását mutatja, annak megfelelően, hogy az UNESCO és annak műemléki szakmai szervezete, az ICOMOS hivatalos nyelve a kezdetektől fogva az angol és a francia.

Nem szabad azonban megfélekednünk arról, hogy bár a világörökségi jelölés előfeltétele a „nemzeti” jogszabályi védelem, az egyezményt követően született világörökségi szabályok és dokumentumok szinte sosem műemlékekről szóltak, szólnak, hanem kulturális vagy természeti, esetleg vegyes helyszínekről (*site*). A világörökségi egyezményben a *műemlék* szó a Műemlékek és Műemléki Együttesek Nemzetközi Tanácsa (ICOMOS) megnevezésében olvasható: ez az egyik olyan szervezet, amelyhez az Egyezmény – és az azóta követett gyakorlat – szerint a Világörökség Bizottság szakmai segítségért fordulhat. A magyar fordításban az egyetlen további „műemlékek” kifejezés (mind az angolban, mind a franciában *monuments* áll a helyén) a meghatározások között szerepel: „Az Egyezmény szempontjából »természeti«, »kulturális örökség«-nek tekintendők [...] a műemlékek: építészeti alkotások, nagyméretű szobrászati és festészeti alkotások, régészeti jellegű elemek vagy szerkezetek, feliratok, barlangok és ezek alkotórészeinek olyan csoportjai, melyek történelmi, művészeti vagy tudományos szempontból kiemelkedő, egyetemes értékűek”.⁶ Összehasonlításként az 1997-ben elfogadott és 2001-ig hatályos műemléki törvény sokkal szűkebb, egyben részletezőbb és szabatosabb – másfél évszázad szakmai munkáján alapuló – definíciója: „Műemlék: minden olyan épület, építmény, létesítmény vagy egyéb ingatlan jellegű alkotás, valamint azok rendeltetésszerűen összetartozó együttese (rendszere), vagy annak része, illetőleg romja vagy töredéke, amely hazánk múltjának kiemelkedő jelentőségű építészeti, történelmi, tudományos, városépítészeti, képző- és iparművészeti, kertépítészeti, régészeti, néprajzi vagy műszaki (technikatörténeti) emléke, annak rendeltetésszerűen szerves történeti alkotórészeivel, tartozékaival, berendezéseivel, valamint a hozzá tartozó vagy valaha hozzá tartozott, részben vagy egészben még létező melléképületekkel és ingatlanterülettel (területrésszel) együtt, amely ezen értékei miatt védelemre és megtartásra érdemes, és amelyet ilyenként védetté nyilvánítottak.”⁷

Az UNESCO később született hasonló kezdeményezéseinek és jegyzékeinek – például a „Világ emlékezete” lajstromának (*Memory of the World*, 1992-től), akár még „Az Emberiség Szellemi Kulturális Örökségének Reprezentatív Listájának”

⁶ UNESCO-egyezmény a világ kulturális és természeti örökségének védelméről: Karták könyve 2011: 343–353, az idézett hely: 343.

⁷ 1997. évi LIV. törvény a műemlékvédelemről: Karták könyve 2011: 504–527, az idézett hely: 505.

(*Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity*, 2003-tól⁸) – látogatható emlékként megjelenő elemei leginkább a turizmus, illetve a múzeumok közegében sokszor ugyancsak a világörökség jelzővel jelennek meg, valójában tévesen. Az első, nevében legalább a „világ” kifejezést is tartalmazó listán szerepelnek olyan alkotások is, amelyek köre vagy bronzra írott dokumentumként egyben tipikus műemlékek vagy műemléki együttesek (is) – némelyikük akár a „klasszikus” világörökségi helyszínek közé is beilleszthető lenne.⁹ A szellemi örökségek esetében ez – példaként akár a hazai busójárás is felhozható¹⁰ – mindenképpen a fogalmi zűrzavar megalapozta felületesség jele, amelynek az örökségfogalom meghatározatlansága ágyazott meg.

Az Európai Unió a csatlakozást megelőző jogharmonizáció során nem sok közvetlen kulturális kérdésbe szólt bele, a kulturális javak kivitelének és a világháborús restitúció kérdésének szabályozását azonban elvárta. Ez a feladat vont maga után a Kulturális Örökség Igazgatósága (KÖI) 1997-ben, tehát még a következő évi választások előtt hozott törvény¹¹ alapján 1998-ban történt megalapítását, amit a szakma központi igazgatását hiányoló régészetnek úgy sikerült kihasználnia, hogy az igazgatóságon belül a régészet is kormányzati bázist nyerjen. Ez a partikulárisnak tűnő lépés kapott váratlan megerősítést már a választások

⁸ Maga az egyezmény: *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*.

⁹ Példaként megalapozatlanul világörökségként említett burmai emlékek: „There are four world heritage items in Myanmar: the 153-year-old Kuthodaw sanskrit stone slab which became known as the world largest book; Bagan Myazedi stone inscription; the bell donated by King Bayint Naung; and a golden letter from King Alaungphaya to King George II of Britain in 1576.” – San Htoo Aung 2017. Valójában mind a négy a *Memory of the World Register* egy-egy tétele, közülük a Kuthodaw Pagoda a buddhista kánon (*Tripitaka*) teljes szövegét 729 márványtáblára vésve tartalmazó (1860–1868), kiterjedt szentélyegyüttes Mandalayban, a Myazedi szentély 1113-ban faragott, négynyelvű kőpillére a 2019-ben „valódi” világörökségnek nyilvánított Bagantól délre áll, Bayint Naung király három nyelven feliratozott, monumentális bronzharangja pedig a bagani Swezigon pagodában függ, egy akármilyen szűken is vett műemlék-fogalom szerint műemlékek vagy műemléki együttesek részei. A híradás 2017-es időpontjában már valóban a világörökségi listán szereplő helyszínegyüttes, a „Pyu ősi városok” viszont említést sem kaptak a hírben. („The [...] Kuthodraw Pagoda is listed as a UNESCO World Heritage” – Shwebo quake rattles Kuthodaw stupas. *The Global New Light of Myanmar* 2019. szeptember 3. [https://www.globalnewlightofmyanmar.com/shwebo-quake-rattles-kuthodaw-stupas/ – Letöltés: 2020. május 15.]

¹⁰ „[A]z UNESCO által a világörökség részévé nyilvánított Busójárás”. (Busó szoborcsoport fogadja mostantól a Mohácsra érkezőket. *Csodálatos Magyarország* 2020. február 14. [https://csodalatoshungary.hu/hirek/mohacs/busoszoborcsoport-fogadja-mostantol-a-mohacsra-erkezoeket/ – Letöltés: 2020. május 15.]) Továbbá: „A mohácsi busójárás 2009 óta szerepel az UNESCO világörökségi listáján [...] az UNESCO kulturális világörökség része”. (Féltik a busójárás hagyományát a mohácsiak. *ATV.hu* 2020. február 25. [www.atv.hu/belfold/20200225-feltik-a-busojaras-hagyomanyat-a-mohacsiak – Letöltés: 2020. május 15.]

¹¹ 1997. évi CXL. törvény a kulturális javak védelméről és a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről.

után, amikor a Művelődési és Köznevelési Minisztérium nevét Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumára változtatták. 2001-ben aztán a KÖI-t egy sor más kisebb intézménnyel (folyóirat- és színháznyilvántartás, kegyeleti bizottság) együtt – a kormányzati intézményrendszer egyszerűsítésére hivatkozva – betagolták az Országos Műemlékvédelmi Hivatalba, de az elnevezésben az örökség „győzött”, így született meg a végül 2012-ben felszámolt Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH).¹² Az átszervezést és az átnevezést az 1997-ben született műemlékvédelmi (és több más) törvényt¹³ 2001-ben felváltó örökségvédelmi törvény¹⁴ alapozta meg. Ez az „örökösödési” folyamat semmilyen szerves belső fejlődéssel nem volt magyarázható, a műemlékvédelmen belül senki sem igényelte, senki sem gondolt rá. Az 1997. évi törvény előmunkálatai még az 1980-as évek végére mentek vissza, a műemlékvédelmi szakma kezdeményezte, és a hosszú éveken át folyó munka zömét a Műemlékvédelmi Hivatal jegyezte. A 2001-es jogszabály rövid idő alatt lett „összezsapva”, és azóta is számtalan változtatást szenvedett el. Az ily módon kodifikált örökségvédelmet tartalommal megtölteni igyekvő utólagos lépések, például a Teleki Intézet keretei között készült interjúk és szervezett beszélgetések leginkább a definiátlanság felismeréséig és a már így is felfújtt magyarországi örökségvédelem által le nem fedett területek regisztrálásáig jutottak.¹⁵

Ismét a folyóiratok felől nézve a dolgot: amíg a *Műemlékvédelem*ben 1971-ben és 2000-ben a *műemlék* szót tartalmazó címek mintegy felében a szó a *műemlékvédelem* összetételben jelent meg, addig 2000-ig sem ott, sem a *Műemlékvédelmi Szemlé*ben nem fordult elő az örökségvédelem kifejezés – annak legkorábbi előfordulása a *Műemlékvédelem* 2001-es utolsó számában, az egész átalakulást a KÖH szakmán kívüli ejtőernyősként levezénylő elnöke, Cselovszki Zoltán *Szemléletváltozás az örökségvédelemben* című programcikkének¹⁶ címében található, a másik folyóirat egyik címében pedig 2002-ben jelent meg, egészen pontosan az átnevezett hivatal nevében. A Cselovszkit megelőző elnök, Entz Géza 1998-as bemutatkozásakor a *Műemlékvédelem*ben megjelentetett interjú még határozottan műemlékvédelemről szólt.¹⁷ A változásokat plakátszerűen jelezte az 1997-ben alapított hivatali tájékoztató újság, a *Műemléklap* címének 2002-es Örökségvédelemre, majd 2005-től egyszerűen Örökségre változtatása, végül a lapnak a hivatali felszá-

¹² A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal 2012. évi megszüntetését megelőzően, az utolsó, 15-ös kötetszámú *Magyar Műemlékvédelem* évkönyvben közzétett, a megszüntetést pontosan egy évvel megelőzően lezárt összefoglalás a műemlékvédelmi szervezet 1976–2011 közötti változásairól: Fejérdy 2011.

¹³ 1997. évi LIV. törvény a műemlékvédelemről.

¹⁴ 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről: Karták könyve 2011: 528–555; A törvény elfogadása alkalmából megjelent ünnepi kiadvány: Tamási–Bardoly 2001.

¹⁵ Fekete 2004; ugyanaz: Fekete 2005.

¹⁶ Cselovszki 2001.

¹⁷ Román–Entz 1998.

molást már 2011-ben megelőző megszüntetése. De a *Műemlékvédelem* folyóirat címe is veszélyben volt, 2007 táján az akkor éppen szakemberként a Műegyetem műemléki tanszékéről kinevezett új elnök (Mezős Tamás) vetette fel, hogy a kifejezés meghaladottá vált.

A 2001-ben létrejött KÖH keretei között látszólag a műemlékvédelemben olvasztották be a régészetet és a többi említett intézményt és feladatot. Az azonnal mindenki utálatát kiváltó vízfej a definiálatlan és parttalan örökségvédelem jegyében eltüntette a műemlékvédelem nevét, aminek pedig nincs neve, lassan létezni is megszűnik. A 2011-től a megyei kormányhivatalokba kiszervezett műemlékvédelmi hatósági részlegek 2012-ben elvesztették a védett műemlékekre vonatkozó építéshatósági jogkörüket, és csak meglehetősen gyenge jogosítványokkal rendelkező szakhatóságként véleményezhetik a tervezett beavatkozásokat. 2013-tól a tevékenység atomizálása beteljesedett azzal, hogy az elsőfokú hatóság szerepét a járások vették át, a másodfok pedig a megyékhez került. A legkisebb lehetősége sem maradt meg annak, hogy az ország területén egyébként nemcsak szakmai, de állampolgári szempontból is elvárható egységes szempontok szerint végezze tevékenységét a műemlékvédelem.

Az örökségvédelmet egyre inkább a gazdasági fejlődés, a fejlesztések gátjaként, a tulajdonosi (ezen belül egyházi tulajdonosi) jogok kerékkötőjeként, az építési érvényesülés akadályozójaként¹⁸ értékelő – például a műemléki tervtáncsot a 2010-es évek elején a Belügyminisztériumban lényegében már havonta feljelentő – „közvélemény” folyamatos aknamunkája végül sikerrel járt. 2012 szeptemberében egy régészeti ügy (Kecskemét, Mercedes-gyár) folyamánként – amelyben egyébként a hivatal tökéletesen „ártatlan” volt – egy váratlan kormánydöntéssel megszüntették a KÖH-öt. A több lábon álló, akadémiai kutatóintézzettel, egyetemi tanszékekkel, kiterjedt múzeumi háttérrel rendelkező régészetet a dolog nem vitte a padlóra, a műemlékvédelemnek viszont az egyetlen állami intézménye szűnt ezzel meg.¹⁹ A romokon végül létrejött – de csak ideiglenesnek bizonyult – Forster Központ már csak a még érintetlen műemléki gyűjtemények és a tudományos részleg egy részének őrzőjeként, valamint a *Műemlékvédelem* folyóirat lapgazdájaként lassíthatta le némileg a pusztulást. A Forster Központ 2016 végi megszüntetésének előzetes bejelentését a budavári Táncsics utcai székház kiürítése követte. 2016 májusában bezárták és becsomagolták a gyűjteményeket is – a folyóiratokkal együtt vagy 60 ezer kötetet számláló, a Kárpát-medencében páratlan szakkönyvtárat, a több mint 700 folyóméternyi (50 ezer darab) felmérési, terv- és kutatási dokumentációt, továbbá a 120 ezer rajzot tartalmazó műemléki tervtárat, a félmillió felvételt őrző (az üvegnegatívoktól a digitális felvételekig terjedő) fényképtárat, valamint a kihelyezett levéltári egységként az intézményes

¹⁸ Lővei 2007.

¹⁹ Klaniczay–Lővei 2012.

műemlékvédelem 1872-ben kezdődő, teljes történetét magában foglaló irattárat. A gyűjtemények anyaga 1919/1922-ig tartalmazza a történeti Magyarország teljes területének emlékeire vonatkozóan addig összegyűjtött dokumentumokat is – ennek megőrzésével, feldolgozásával és nem kis részben a határon túlról érkező szakemberek kiszolgálásával a műemléki szervezet az utóbbi három évtizedben jelentős mértékben, az érintettek egyértelműen pozitív értékelését kiérdemelve járult hozzá a Kárpát-medence országai tudományos együttműködéséhez. (A határon túlra került műemlékek e dokumentumok segítségével történő, értő helyreállítása nemzeti érdekünk is!) A felsorolt gyűjtemények napi szintű használata képezi a kutatás, a szakszerű tervezés és a hatósági eljárás alapját – jogszabályi kötelezettségként is. Ennek ellenére a három hónap után új helyén megnyitni ígért gyűjtemények²⁰ 2019 elejéig, több mint két és fél éven át még régi helyükön, bedobozolva várták sorsukat.²¹ 2017 novemberétől már a Magyar Művészeti Akadémiához tartoznak, bár az átadás-átvétel aláírására hosszú ideig, a következő év közepéig kellett várni. (A tanulmány 2019. március végi leadásának időpontjában már folyt az előző év végén a műemlékvédelmi hivatal egykori budavári székházából Angyalföldre költöztetett gyűjtemények kicsomagolása és helyre rakása. 2020 januárjában, több mint három és fél évvel a bezárást követően ismét megnyílhattak a kutatók és a műemlékvédelemben érdekelt építészek, tulajdonosok előtt.)

A Kulturális Örökségvédelmi Hivatallal tehát a műemlékvédelem egyetlen, 140 éves múltra visszatekintő intézménye szűnt meg. A műemlékvédelem név elvesztése végül is az érdemi műemlékvédelmi tevékenység erős korlátozásához, napjainkra lényegében felszámolásához vezetett. Minderről természetesen nem a kulturális örökség és az örökségvédelem kifejezések tehetnek. De jelzésértékű, hogy a műemlékvédelem kifejezés még Sonkoly Gábor említett könyvében, a kulturális örökség tudományos alapokon álló, forrásfeltáráson és -elemzésen alapuló vizsgálata során is a számtalanszor használt örökségvédelemhez képest csak ritkán, többnyire a meghaladott múltra vonatkozó történeti összefüggésben fordul elő, akár még pejoratív hangsúllyal is.²²

Egy kifejezés nem lehet bűnös, de a használata ágyazott meg a mai helyzetnek. A parttalan eszmére alapozva parttalanná vált intézményrendszerben önállósá-

²⁰ „[A] Forster Központot 2016 nyarára ki akarták költöztetni a budai Várból. [...] A Forster Táncscsics utcai központjában májusra mindent összecsomagoltak, a munkaállomásokat fokozatosan felszámolták, az itt található műemlékvédelmi tervtár és könyvtár állományát előkészítették a szállításra. Az volt az ígéret, hogy 2016 szeptemberében már az új helyen, a Daróczi utcában lesznek – ehhez képest azóta is ott áll a dokumentáció elcsomagolva a régi épületben [...]. A régi műemlékes anyagokat, melyek május óta hiába vártak az elszállításra, január 13-án súlyos kár érte. Az alagsorban történt a csőtörés: [...] a kifolyó hatvan fokos víz mindent eláztatott.” ([Kolozsi] 2017.)

²¹ A folyamatok vázlatos tárgyalása 2017 nyaráig: Lővei 2017b.

²² Vö. a kötet ismertetésével: Lővei 2017a.

gát vesztett műemlékvédelem név nélkül már nem volt képes megőrizni önmagát: a műemlék-tulajdonosok, használók, tervezők, önkormányzatok egyhangú helyeslése közepette a jogszabályok minden korláttól megszabadították az érintetteket. A kulturális örökség fogalmának magyarországi alkalmazása mára a műemlékvédelmi szervezet teljes, az állami műemlékvédelmi tevékenységnek pedig lényegében vett megszüntetését vonta maga után – a fogalom nem történeti vagy akár a történelemmel szemben álló konstrukcióként jelent meg ebben a folyamatban, hanem politikai döntések „fedőneveként”. Így aztán egyáltalán nem létezik már olyan hatóság, amely a Sonkoly-féle kötetben új nemzetközi fejleményként, illetve fogalomként leírt világörökségi „vizuális integritás” szellemében akárcsak vizsgálná azokat a veszélyeket, amelyeket a budapesti magasházak jelentenek a világörökségi címre nézve, esetleg előírna a hatásvizsgálatot, felszólalna a budai várpalota körüli tervek és tevékenység műemlékekkel kapcsolatosan még néhány éve is elképzelhetetlen, a szakmai szabályoknak teljesen ellentmondó fejleményei ellen,²³ műemlékként kezelné a Városligetet vagy akár a hivatalosan is műemlék díósgyőri és füzéri várakat.²⁴

Sonkoly Gábor könyvében olvasható, hogy „a kulturális örökség [...] magában foglalja a műemlékvédelem [...] hagyományát”.²⁵ A magyarországi retorika, az intézményátalakítások, összevonások és szétválasztások, az intézményi névadások szintjén ez persze így is van. Azonban sajnós szó sincs valamiféle olyan bővítésről, ami akár csak speciális esetként tartalmazza a régit is, mint például a nem-euklidészi geometriák az euklidészit. Az új nem a régihez hasonlóan pontosan meghatározott kritériumrendszert jelent, hanem a definíciók és szabályok hiányát – ahogy azt Sonkoly Gábor többször is hangsúlyozza, a kulturális örökség „bolyhos” (*fuzzy*), pontos tudományos meghatározással nem rendelkező és a használói által azt nem is igénylő fogalom. A műemlékvédelem jogi szabályozása azonban az első, 19. századi törvények²⁶ óta pontosan definiált – idővel némileg változó, leginkább bővülő vagy táguló –, a történeti jelentőséget rendre kiemelő meghatározások alapján működik. A műemlékvédelem egyik – véleményem szerint talán a legfontosabb – feladata az, hogy a művészet- és építészettörténet alapvető, részben az idő által véletlenszerűen, részben pedig tudós generációk által tudatos gondossággal kiválasztott forrásbázisát átörökítse a jövő kutatói nemzedékek számára is (ezzel természetesen a társadalom minden nem tudományos apon álló tagjának is rendelkezésére bocsátva azt).

²³ Lővei 2015; Lővei 2016b.

²⁴ Marosi 2011; Lővei 2016a; Marosi 2017a; Marosi 2017b; Feld 2018.

²⁵ Sonkoly 2016: 184.

²⁶ Európai példákat követve a magyar országgyűlés 1881-ben fogadta el a műemlékek fenntartásáról szóló XXXIX. törvénycikket: Horler 1996: 102–105; 1881. évi XXXIX. törvény-czikk a műemlékek fenntartásáról [sic]: Karták könyve 2011: 481–485.

A dolgot persze bonyolítja az épületek használati értéke, a használat nélkül egyenesen ellehetetlenülő fenntarthatóságuk problémája, a környezet más – levéltári, könyvtári – forrásbázisokhoz képest sokszorosan romboló hatása és ezen hatások kivédésének vagy lassításának az épületek méreteiből is adódó nagy anyagi terhe. De ez nem fedheti el azt, hogy a műemlékek összessége egy olyan, épületeket tartalmazó „levéltár”, amely az építészettörténet és társtudományai egy-egy meghozott tudományos következtetéseit, „tétéleit” mindig ellenőrizhetővé és újragondolhatóvá teszi – hasonlóan ahhoz, ahogy az okmányok újraolvasása, a későbbi tudományos következtetésekkel, módszerekkel történő újbóli összevetése minden generációnak megadja a korábbi eredményekkel való egyetértés vagy egyet nem értés lehetőségét. A matematikai tételek ismételt bizonyíthatósága, a természettudományos kísérletek reprodukálhatósága a művészettörténet tudománya szempontjából a műalkotások megőrzésével, a műemlékek fenntartásával állítható párhuzamba. Ha igaza van Sonkoly Gábornak abban, hogy „a kulturális örökséget a jövőtől való félelem jellemzi”,²⁷ akkor érthető a műemlékvédelemnek a kulturális örökség nevében történt háttérbe szorítása, hiszen a műemlékvédelmet az „okmánytár” megőrizhetőségébe vetett, a jövőhöz optimistán viszonyuló hit élte. Ez alkotta a háttérét annak, hogy egy rövid fél évszázadra a magyarországi műemlékvédelmi tudományos tevékenységben a műemléki épületkutatás gyakorlata fontosabbnak tűnt az elméleti vizsgálatoknál. Annak biztosan nem érezte szükségét a magyar műemlékvédelem, hogy mindent új elméleti alapokra helyezzen. Ha megtette volna, és maga fordul a „bolyhos” fogalmak felé, az az események ismeretében annyi különbséggel járt volna, hogy önként szüntette volna meg mindazt, aminek kidobását így kénytelen volt a társadalmi környezet magára vállalni.

A Sonkoly Gábor által „bolyhosnak” nevezett, általam gyakran parttalanak érzett kulturális örökséget – legalábbis Magyarországon – nem érdekli az eredeti, elég neki a csupán hasonló vagy az „ilyen is lehetett volna”.

A műemlékvédelmi szervezet 2010 utáni lejtmenetének talán egyetlen sikeres momentuma a 2005-ben Faróban született „Európa tanácsi keret-egyezmény a kulturális örökség társadalmi értékéről” című dokumentum²⁸ magyarországi ratifikációja. Az Európai Unió és az Európa Tanács igyekszik kialakítani egy, az Európai Unió politikai „állampolgárságán” túlmutató, Európa lakosságát kulturális területen egybekapcsoló európai állampolgárság eszmei kereteit. Ennek a törekvésnek a jegyében született a Farói Egyezmény is, amely a sokszínűségében is

²⁷ Sonkoly 2016: 27.

²⁸ Faro 2010; Karták könyve 2011: 447–455.

egységes kulturális Európa-kép megalkotási folyamatának fontos állomása. Meghatározásra került benne a közös európai örökség: „a kulturális örökség minden formája, amely együtt az emlékezet, a megértés, az identitás, az összetartó erő és a kreativitás közös forrását jelenti, együtt azokkal az eszmékkel, elvekkel és értékekkel, amelyek a haladás és az elmúlt konfliktusok során nyert tapasztalatokból következnek, és amelyek elősegítik egy békés és stabil, az emberi jogok, a demokrácia és a jogállamiság elfogadásán alapuló társadalom fejlődését.” (3. cikk.) Mind múzeumi problémák, mind műemléki kérdések egész sora látszik kezelhetőnek a Farói Egyezmény úgynevezett örökségközösség (*heritage community / communauté patrimoniale*) fogalma segítségével: „az örökségközösség olyan személyek összessége, akik magukénak érzik a kulturális örökség bizonyos különleges vonatkozásait, melyeket együttműködés keretei között óvnak és adnak át a jövő generációknak.” (2. cikk, b pont.) Az örökségközösség létrejöttének lehetősége független a múlt örökségének tulajdonlásától, vagyis Európa polgárainak akár arra is megvan a lehetőségük, hogy kimutassák a más országok területén lévő örökségelemekhez való érzelmi kötődésüket.

Az Európai Unió interkulturális dialógusához, a kulturális sokszínűség európai modelljéhez, a Farói Egyezmény továbbgondolásához kapcsolódóan további dokumentumok is születtek, így egyaránt 2007-ben a kulturális jogokról szóló Fribourg-i Deklaráció, valamint a Strasbourg-ban az Európai Kulturális Értékek Fórumán bemutatott „Európai »manifesto« a többszörös kulturális kötődésről”.²⁹ Mindezek a gondolatok és mozgalmak egyáltalán nem jelentik azt, hogy az európai műemlékvédelem két évszázados hagyománya érvényét vesztené – a hivatalos védelem érdekében elvégzendő értékfeltárás, jegyzékbe foglalás, a megőrzést elősegítő jogi, tervezési, konzerválási, helyreállítási tevékenység továbbra is a szakemberek feladata marad. A műemléki érték sokszínűségének, sokrétegűségének alapjait ugyanakkor már a 20. század elején lefektette Alois Riegl,³⁰ ennek a gondolatkörnek jelenti továbbgondolását a mostani folyamat.

A Farói Egyezmény örökségközösségre vonatkozó pontjait mintha egyenesen a trianoni békeszerződés következtében más országok területére került műemléki és művészeti értékekkel kapcsolatos magyarországi tudati és érzelmi viszony kezelésére találták volna ki. Segítségével jól indokolható például a határon túli műemlékek helyreállításához nyújtott magyarországi kormányzati támogatás vagy az Európai Örökség Napok magyarországi programfüzetébe felvett külföl-

²⁹ Lővei 2011. Az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága elkészíttette „hivatalos” fordítások: Fribourgi Nyilatkozat a kulturális jogokról: Karták könyve 2011: 301–307; Európai manifestum a többszörös kulturális kötődésért: Karták könyve 2011: 460–478.

³⁰ Alois Riegl műemlékvédelmi gondolatai, értékelmélete, egyáltalán a műemléki érték fogalma az utóbbi években a magyar műemlékvédelem-elmélet vizsgálódásainak középpontjába került: Somorjay 2011; Haris 2015; Bardoly–Haris (szerk.) 2018; Bardoly–Haris (szerk.) 2019.

di helyszínek gyakorlata. Ennek jegyében várhatjuk el magyarországi kutatóként, hogy Európa-szerte hozzáférést kapjunk a közgyűjtemények, műemlékek forrás- és műtárgyanyagához. A dolog azonban kölcsönös: a külföldi, így a szomszédos országokban dolgozó kutatóknak is joguk van akár a mienktől eltérő véleményt is kialakítani a Magyarországon őrzött műtárgyakról. A forrásanyaghoz való hozzáférésüket úgyszintén korlátozás nélkül biztosítanunk kell, például a műemléki gyűjtemények határon túli vonatkozású állagainak szabad kutathatóságával.

Hivatkozott irodalom

- Bardoly István 2005: *Műemléki bibliográfia 1991–2000. Magyar Műemlékvédelem. A Műemlékvédelmi Tudományos Intézet Közleményei* (12.)
- Bardoly István (összeáll.) 2007: *A Műemlékvédelem első ötven évfolyamának repertórium* (1957–2006). Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, [Budapest].
- Bardoly István 2018: *Magyar építészettörténeti és műemléki bibliográfia 2001–2015*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, Budapest.
- Bardoly István – Haris Andrea (szerk.) 2018: *Az értékleltár szerepe a műemlékvédelemben*. Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete, Budapest.
- Bardoly István – Haris Andrea (szerk.) 2019: *Átalakulások. A liturgikus terek és a műemléki érték*. Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete, Budapest.
- Cselovszki Zoltán 2001: Szemléletváltás az örökségvédelemben. *Műemlékvédelem* (45.) 6. 341.
- Faro 2010: 199. számú Európa Tanácsi Keretegyezmény. A kulturális örökség társadalmi háttéréről. Faro, 2005. X. 27. (Ford.: Fejérdy Tamás.) *Műemlékvédelem* (54.) 2. 125–130.
- Fejérdy Tamás 2011: Változások a magyar műemlékvédelem szervezetében (1976–2011). *Magyar Műemlékvédelem. A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Műemlékvédelmi Tudományos Közleményei* (15.) 115–127.
- Fekete Ilona 2004: Műemlékvédelem és örökség Magyarországon: intézménytörténet, perspektívák, vélemények. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. (Atelier füzetek 7.) L'Harmattan Kiadó, Budapest, 371–390.
- Fekete Ilona 2005: Műemlékvédelem és örökség Magyarországon: intézménytörténet, perspektívák, vélemények. *Világosság* (46.) 6. 101–116.
- Feld István 2018: Pseudovár vagy történeti rekonstrukció? In: Mérai, Dóra – Drosztnér, Ágnes – Lyublyanovics, Kira – Rasson, Judith – Papp Reed, Zsuzsanna – Vadas, András – Zatykó, Csilla (eds): *Genius loci. Laszlovszky 60*. Archaeolingua Alapítvány, Budapest, 364–370. http://files.archaeolingua.hu/Laszlovszky60/Feld_Laszlovszky60.pdf – Letöltés: 2020. május 15.)
- Haris Andrea 2015: Műemléki érték és az értékleltár. *Műemlékvédelem* (59.) 3. 156–160.

- Horler Miklós 1996: Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872–1922). In: Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok.* (Művészettörténet – Műemlékvédelem IX.) Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 79–144.
- Karták könyve 2011: *Karták könyve 2. bővített kiadás. Műemlékvédelmi dokumentumok gyűjteménye.* (Az első kiadást gyűjt., vál. és szerk.: Román András, a válogatásban közreműködött: Lampert Rózsa. A kiegészítést gyűjt., vál. és szerk.: Fejérdy Tamás.) Icomos Magyar Nemzeti Bizottság Egyesület, Budapest.
- Klaniczay Gábor – Lővei Pál 2012: „Ha mindez így marad, akkor ez ennek a 140 éves történetnek a vége” – BUKSZ-beszélgetés [Klaniczay Gábor beszélget Lővei Pállal] a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal feloszlatajáról. *BUKSZ Budapesti Könyvszemle* (24.) 3–4. 254–268.
- K. Á. [Koloszi Ádám] 2017: Csőtörés miatt szétázott a nemzeti kulturális örökség a Várban. *Index* 2017. január 25. (http://index.hu/tudomany/2017/01/25/csotores_miatt_szetazott_a_nemzeti_kulturalis_orokseg_a_varban/ – Letöltés: 2020. május 15.)
- Lővei Katalin 2011: A többszörös kulturális kötődés fogalma újabb nemzetközi dokumentumok tükrében. *Műemlékvédelem* (55.) 2. 129–132.
- Lővei Pál 2007: A műemlékvédelem a haladás gátja? *Utóirat – Post Scriptum. A Régi-új Magyar Építőművészet melléklete* (7.) 37. 7–9.
- Lővei Pál 2015: Budai vár kék ködben. *Mozgó Világ* (40.) 7–8. 185–188.
- Lővei Pál 2016a: A diósgyőri vár „helyreállítása” – a magyar műemlékvédelem vége (Egy ki nem adott műemlékvédelmi Citrom-díj „laudációja”). *Castrum – A Castrum Bene Egyesület folyóirata* (12.) 1–2. (19.) 103–104.
- Lővei Pál 2016b: Budai várjátékok. *Élet és Irodalom* (60.) 22. 2016. június 3. 11–12.
- Lővei Pál 2017a: Örökségmánia. *BUKSZ Budapesti Könyvszemle* (29.) 2. 136–143.
- Lővei Pál 2017b: Halotti beszéd. *Élet és Irodalom* (61.) 34. 2017. augusztus 25. 8.
- Marosi Ernő 2011: Az Európai Unió a várak ellen? In: *memoriam castris Diósgyőr? Műemlékvédelem* (55.) 2. 123–128.
- Marosi Ernő 2017a: Die restaurierte Geschichte. Denkmalpflege, Museumstätigkeit und Rekonstruktion in Ungarn seit 1990. In: Bartetzky, Arnold (Hrsg.): *Geschichte bauen. Architektonische Rekonstruktion und Nationenbildung vom 19. Jahrhundert bis heute.* Böhlau, Köln, 291–322.
- Marosi Ernő 2017b: Restauráció és művészettörténet. *Építés-Építészettudomány* (45.) 1–2. 1–18.
- Román András – Entz Géza 1998: Műemlékvédelem a kormánystruktúrában és az OMvH-n belül. [Román András interjúja Entz Gézával.] *Műemlékvédelem* (42.) 6. 289–292.
- San Htoo Aung 2017: Unesco designates King Bayint Naung's bell as world heritage item. *Asia News Network* 2017. november 1. (<https://annx.asianews.network/content/unesco-designates-king-bayint-naung%E2%80%99s-bell-world-heritage-item-59877> – Letöltés: 2020. május 15.)

- Somorjay Selysette 2011: Gondolkodjunk az értékekről! *Műemlékvédelem* (55.) 4. 259–270.
- Sonkoly Gábor 2016: *Bolyhos tájaink. A kulturális örökség történeti értelmezései*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Tamási Judit – Bardoly István (szerk.) 2001: *Műemlékvédelem törvényi keretek között. Törvénytől – törvényig. Történetek az intézményes műemlékvédelem 120 évéből*. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma – Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest.